

Cumhuriyet Türkiye'sinin Dini-Siyasi Düşünce İkliminde İslamcılar

Islamists in The Religious-Political Climate of Thought of Republic Turkey

Ali SUUÇAK

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi
Suleyman Demirel University, Institute of Social Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences, Postgraduate Student
Isparta/Türkiye
alisuucak@gmail.com | orcid.org/0000-0002-0396-0782.

Mehmet Saffet SARIKAYA

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Suleyman Demirel University, Faculty of Theology
Department of History of Islamic Sects
Isparta/Türkiye
mehmetsarikaya@sdu.edu.tr | orcid.org/0000-0002-0931-6090

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 13 Nisan / April 2023

Kabul Tarihi | Accepted: 29 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran / June 2023

Atıf | Cite as: Ali Suuçak, Mehmet Saffet Sarıkaya, "Cumhuriyet Türkiye'sinin Dini-Siyasi Düşünce İkliminde İslamcılar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (Haziran 2023/1), 40-63.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

Cumhuriyet Türkiye'sinin Dini-Siyasi Düşünce İkliminde İslamcılar¹

Öz

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin pek çok problemle karşı karşıya kaldığı sancılı bir dönemdir. Bu dönem sorunlarını çözmek için önce 1839 yılında Tanzimat Fermanı yayınlandı. Bu çaba yeterli olmayınca 1856 yılında Islahat Fermanı yayınlandı. Ancak bu çabalar azınlıkların haklarını güvenceye alırken Müslüman halkın sorunlarının çözümü için yeterli olmadı. Bundan dolayı ortaya çıkan problemlerin çözümü için farklı dini-siyasi akımlar dini, siyasi ve sosyal alanda çeşitli öneriler yaptılar. Bu önerilerin en önemlisi dinin temel kaynaklarına dönüşün esas alınmış olmasıdır. 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan İslamcı aydınlar dini ihya çabaları çerçevesinde hilafet merkezli bir birliklik, dinin temel kaynaklarına dönüş ve mevcut din anlayışının bid'at ve hurafelerden ayıklanmasının gerekliliği gibi öneriler dile getirdiler. İslam dininin gelişmeye engel olmadığını ifade ettiler. Osmanlı Devleti'nin ve bütün İslam coğrafyasının geri kalmışlıktan kurtulabilmesi için Batı'nın bilim ve teknolojisinden faydalanıp kendi kültürel değerlerimizle birleştirmemiz gerektiğini iddia ettiler. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bir İslam devleti olarak var olması ve padişahın İslam Halifesi unvanını taşımasından dolayı İslamcı aydınların bütün çabaları ideolojik olmayıp dini kaygılarla çözüme ulaşma amaçlıdır. Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve yerine kurulan yeni yönetim tarafından 1924 yılında hilafetin kaldırılması ile İslamcı aydınlar çok farklı sorun ve baskılarla karşı karşıya kaldılar. Bazı aydınlar idam edilmiş, bazıları ülkeyi terk etmek zorunda kalmış bazıları ise sessiz kalmayı tercih etmiştir. 1945'lerden sonra hem Çok Partili hayata geçilmesi hem de İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan Soğuk Savaş Dönemi'nde komünizmle mücadele için İslamcı aydınların çalışmalarına sınırlı da olsa izin verilir. Ezanın aslına uygun olarak okutulmasına, dini eğitim veren İmam Hatip Okullarının açılmasına ve Kur'an öğretimine de serbestlik getirildi. Hatta Seyyid Kutub'un İslam'da Sosyal Adalet isimli kitabı resmî kurumların desteği ile tercüme edilerek yayınlandı. İmam Hatip Okulları, İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüleri'nin arka arkaya açılması ile bu okullardaki öğrencilerin dini bilgi ihtiyaçlarını ortaya çıkardı. Bu ihtiyaçlar Doğu'dan ve Batı'dan İslamcı aydınların eserlerinin tercüme edilmesini gerektirdi. 1960'lardan sonra bu tercümelerin etkisi ile yetişen yeni nesil İslamcılar, özellikle Seyyid Kutub ve Mevdudi'nin etkisi ile Batı'nın demokrasi, laiklik, devlet anlayışı gibi bütün normlarına itikadi açıdan yaklaşarak, şirk olarak görüp toptan reddettiler. İslam'ın bütün değerlerine de yine selefi anlayışla bakarak itikadi açıdan yaklaştılar. Kendi toplumlarını cahiliye toplumu ve şirk düzeni olarak gördüler. Çözüm olarak devletin ele geçirilerek toplumun yukarıdan aşağıya İslamlaştırılmasını amaçladılar. 1990'lardan sonra ise, yaşanan tecrübeler ve siyasi konjonktüre bağlı olarak daha önce şirk olarak görülen hemen her şey itikadi bağlamdan çıkarılarak savunulur hale geldi. Bu bağlamda

¹ Bu makale yazar Ali Suuçak'ın, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim dalında Prof. Dr. Mehmet Saffet SARIKAYA danışmanlığında devam eden "Mısır'daki İslami Hareketlerin Türkiye'deki İslamcılık Düşüncesine Etkisi (1960 Sonrası)" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

demokrasi ve siyasi sistem, İslam'daki şura, biat, meşveret, içtihat gibi değerlerle özdeşleştirilerek benimsendi ve toplumun aşağıdan yukarıya İslamileşmesi hedeflenmeye başlandı.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş İslam Akımları, İslamcılık, Demokrasi, fikri gelişim, fikri değişim

Islamists in The Religious-Political Climate of Thought of Republic Turkey

Abstract

The 19th century was a painful period when the Ottoman Empire faced many problems. In order to solve the problems of this period, first Tanzimat Fermanı was declared in 1839. When this effort was not enough, the Reform Edict was declared in 1856. However, while these efforts ensured the rights of minorities, they were not sufficient to solve the problems of the Muslim people. Therefore, different religious-political groups made various suggestions in the religious, political and social fields for the solution of the problems that arose. The most important of these suggestions is that the return to the basic sources of religion is based. The Islamist intellectuals that emerged in the last quarter of the 19th century, within the framework of religious revival efforts, expressed suggestions such as a caliphate-centered unity, a return to the basic sources of religion, and the necessity of separating the current understanding of religion from innovations and superstitions. They stated that the religion of Islam does not hinder development. They claimed that we should benefit from the science and technology of the West and combine it with our own cultural values in order for the Ottoman Empire and the entire Islamic geography to get rid of backwardness. However, since the Ottoman Empire existed as an Islamic state and the sultan held the title of Islamic Caliph in this period, all the efforts of Islamic intellectuals were not ideological but aimed at reaching a solution with religious concerns. With the collapse of the Ottoman Empire after the First World War and the abolition of the caliphate in 1924 by the new administration established in its place, Islamist intellectuals faced very different problems and pressures. Some intellectuals were executed, some had to leave the country, and some preferred to remain silent. After 1945, both the multi-party system and in the Cold War Era, which occurred after the Second World War, the work of Islamist intellectuals to fight communism was allowed, albeit limited. Freedom was brought to the teaching of the adhan (call to prayer) in accordance with its original form, the opening of Imam Hatip Schools providing religious education, and the teaching of the Qur'an. Moreover, Sayyid Kutub's book, Social Justice in Islam, was translated and published with the support of official institutions. The successive opening of Imam Hatip Schools, Faculty of Theology and Higher Islamic Institutes revealed the religious knowledge needs of the students in these schools. These needs necessitated the translation of the works of Islamist intellectuals from the East and the West. The new generation of Islamists who grew up with the influence of these translations after the 1960s, especially with the influence of Sayyid Kutub and Mevdudi, approached all the norms of the West such as democracy, secularism and understanding the state from a theological point of view and saw it as shirk (polytheism) and rejected it wholesale. They

approached all the values of Islam with a Salafist understanding from a theological point of view. They considered their own society as the society of ignorance and the order of shirk (polytheism). As a solution, they aimed to Islamize the society from top to bottom by seizing the state. After the 1990s, depending on the experiences and the political conjuncture, almost everything that was seen as shirk before was taken out of the theological context and became defensible. In this context, democracy and the political system were adopted by being identified with values such as shura, allegiance, consultation, and ijihad (judicial opinion) in Islam, and it was aimed to Islamize the society from the bottom up.

Keywords: Contemporary Islamic Movements, Islamism, Democracy, polytheism, monotheism (tawhid), intellectual development, change of mind

Giriş

19. yüzyılda yaşanan işgal ve sömürge sorunları ile karşı karşıya kalan Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısında askeri, ekonomik ve politik yenilgilere uğramış; doğrudan işgale uğramasa da idari düzenlerinde Avrupalıların müdahalesine sıkça maruz kalmıştır.² Bu etki doğrultusunda ülkede yapılan Tanzimat ve ıslahat Fermanları ile Avrupa'nın müdahalesine açık hale gelmesi, yönetici ve düşünürleri yeni arayışlara sevk etmiştir. Adalet üzerine kurulmuş olan Osmanlı devletinin bütün kurumlarında görülen bozulma sonucu çöküş yaşanırken; son dönem aydınlarının çözüm olarak başlattığı İslamcılık, Müslümanların politik varlığını Batı'nın işgal ve baskılarına karşı korumak için ayakta kalma mücadelesi veren İslam aleminde ortaya çıkan, bütün hareket ve anlayışların genel adıdır.³ Bu dönem düşünürleri, Batı karşısında başarılı olmak, işgal altındaki bölgelerde sömürge ve işgalden kurtulmak ve günün sorunlarını çözmek için “yeni çözümler üretme” zorunluluğu ile birbirinden farklı öneriler ortaya koymaya çalışmışlar ve İslam dünyasının geri kalmasının en önemli sebebi olarak, Kur'an ve Sünnetten uzaklaşmayı, bidat ve hurafelere dalmayı görmüşlerdir. Bu anlayışla, Kur'an ve Sünnete dönüşü, içtihadı ve cihadı öne çıkaran ilk nesil İslamcılarının hemen hepsi İslami ilimlere, İslam tefekkürüne ve İslam tarihine vâkıf kimselerdir. Batıcılığa, Batı'yı taklide paralel olarak İslam'ın ana kaynaklarına dönüp, yeni düzenleme yapma çabası, ihyacı, ıslahatçı, tecdidçi, modernist ve reformist gibi farklı terimlerle kategorize edilen İslamcı kişi ya da grupların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

İhya ve ıslah çabaları ortaya koyan Afgani, Abduh gibi İslamcılar, çöküşün temel sebebi olarak öncelikle dini inanç ve uygulamada bid'at ve hurafelerin etkisi ile temel dini esaslardan uzaklaşmış olduğu iddiasını dillendirirken; içinde bulunulan kötü durumdan kurtulmanın ancak İslam'a sonradan giren bid'at ve hurafeleri terk edip öze dönüşle; Kur'an ve Sünnete, Selef-i Salihînin uygulamalarına dönmekle mümkün olacağını savunmuşlardır. Bu dönemde savunulan, tecdid ve ıslah

---

² M. Saffet Sarıkaya, *XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri (1)*, (İstanbul: Divan kitap, I. Baskı, 2023), 20.

³ M.Saffet Sarıkaya, Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış, *Arayışlar İnsanlık Bilimleri Araştırmaları*, 1/1, (1999), 103, 97, 100.

anlayışında, öze dönüş ve dinî yenilenme düşüncesiyle ictihad kapısının açılarak yeni görüşlerin üretilmesi ile toplumun ıslah edilerek düzeltilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Namık Kemal, Mehmet Akif, Said Halim Paşa, Said Nursi, Elmalı Hamdi Yazır gibi modernist İslamcılar ise, daha siyasi yaklaşımla devletin ya da hilafetin kurtarılması için, Osmanlı devletinde ve hilafet anlayışında reform yapılarak, ulemanın Kur'ân ve Sünnet'e dönerek içtihat yapmaları gerektiğini, içtihad kapısının açılarak cihad ruhunun uyandırılması hedeflerini öne çıkarmışlardır.⁴ Sorunların çözümü konusunda modernist İslamcılar ile ihyacılar aynı görüşü paylaşırken, metod uygulamasında görüş farklılıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Dini anlayışın, sonradan oluşan ilavelerden arındırılarak güncel olarak yeniden yorumlanmasını savunan ihyacılar,⁵ geçmişi günümüze getirerek aynen uygulamayı çözüm olarak görürken; modernistler çağın şartlarına göre yeni açılımlar yapılması, yeni şartlara göre yeniden yorumlama düşüncesindedirler.⁶ Bu çerçevede şûrâ, biat, parlamento, meclis, ehliyet, ehl-i hal ve hak gibi konular tartışılmaya başlanmış ve devlet yönetimi için yeni bir idari sistem önerilmiştir.⁷ Yani hilafet olgusu, modern siyasal teorilerle yeniden yorumlanmaya çalışılmış ve İslamcılık, hem öze dönüş hem de modernleşme projesi olarak ortaya konulmuştur.⁸ Dönemin düşüncelerine önderlik eden Afgani, Abduh, gibi aydınlar toplumu, Kur'an ve sünnete döndürmeye çalışmanın yanında, Batı'nın her türlü hegemonyası ile de mücadele etmeye çağırmışlardır. Yapılan bu çağrı ile İslam'ın temel ilkelerinin akıl ve bilimle çelişmediğini, İslam'ın her çağda insanlığın sorunlarına çözüm üreteceğini savunmuşlardır. Afgani, İslam öğretilerini akılcı metotlarla yorumlamayı ve batıdan da gelse modern ilimlerle meşgul olmayı teşvik etmiş ve politik düşünceye ağırlık vererek toplumun yukarıdan aşağıya İslamlaşmasını savunmuştur. Öğrencisi Abduh ise, bire bir eğitime ağırlık vererek toplumun aşağıdan yukarıya İslamlaşmasını tercih etmiştir. Afgani, İslam aleminin kurtuluşunu siyasi birlik ve beraberliğe bağlarken; Abduh, eğitime, eğitim yolu ile toplumun düzeltilmesine önem vermiş, hür düşünceyi savunmuş ve Allah ile kul arasındaki her türlü otoriteyi şiddetle reddederek tasavvufun aşırılıklarına da karşı çıkarken Batı'nın demokrasisi ile İslam'daki "şûrâ"nın benzerliğini savunmuştur. Bu iki düşünürün çalışmaları, yıllar sonra Hasan el-Bennâ ile meyvelerini verirken; düşünceleri de birleştirilerek uygulanmaya başlanmıştır.⁹

Türkiye'de ise, Osmanlı devletinin yıkılarak yerine kurulan Cumhuriyet rejiminin Türkçü-Batıcı ve Osmanlı'ya karşı redd-i miras yaklaşımı sonucu, İslamcılık anlayışında kopukluk yaşanmasına neden olmuştur. Yeni rejim saltanatı ve hilafeti kaldırmakla kalmamış, yaptığı devrimlerle başta yazı olmak üzere geçmişi çağrıştıran her şeyi yasaklamıştır. Bunun sonucu olarak

⁴ Mahsum AYTEPE, Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), (2016), 174; Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon/issue/23921/260242>, (E.T.:26.05.2023)

⁵ M. Saffet Sarıkaya, *XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri*, 23.

⁶ Mustafa Sönmez, İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh'un Modernist yönlerine kısa bir bakış), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 0/18 (Aralık 2002), 147-172.

⁷ Sarıkaya, Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış, 106.

⁸ Ergün Yıldırım, Türkiye'de İslamcılığın Siyasal Evrimi: Devleti kurtarmak, devlet kurmak ve devleti değiştirmek, *TYB Akademi*, 1/4 (Ocak 2012), 167-176.

⁹ Mustafa Sönmez, İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi, 147-172.

özellikle Mısır'da dini düşünce alanında büyük bir hareketlilik yaşanırken Türkiye'de İslamcılar çok partili döneme geçilinceye kadar varlık-yokluk mücadelesi vermiştir.

1. Türkiye'de İslamcılık Düşüncesinin Gelişimi ve İlk Temsilcileri

1856-1924 yılları arasında etkin olan birinci nesil¹⁰ İslamcılar, Kur'an ve sünnete dönüşle c'kapısının açılarak Batı karşısında gerileyen Müslüman coğrafyada sorunların çözümüne çalışılması, cihad ruhu uyandırılarak sömürgecilğe karşı fiili olarak mücadele edilmesinin yanında sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanması ile içinde bulunulan zor durumdan kurtulmayı hedeflemişlerdir. İslamcıların ana hedefi devletin kurtarılmasıdır ve bu da İslam'ın asli kaynaklarına dönmekle sağlanacaktır. İlk nesil İslamcıların entelektüelleri, kanaat önderleri ve politik sözcüleri, medrese uleması olmamasına rağmen, "ulema-aydın" profiline sahiptir. Yani Batılı eğitimden geçmiş olmalarına rağmen; hemen hepsi İslami ilimlere sahip kişilerdir. Hem Batı dünyasını hem de Müslüman coğrafyayı tanıyan bu insanlar kamusal alanda mücadele etmelerine rağmen, Osmanlı resmi ulemasından farklı olarak "sivil" karakterlerini de terk etmemişlerdir. Bu özelliklerinden dolayı hem devlet yöneticileri hem de resmi ulema tarafından sevilmemişlerdir. 1862 yılında kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri içinde yer alan ve modernist görüşlere sahip birinci nesil İslamcılar, İslam'ı bir muhalefet aracı olarak yönetime karşı da kullanmışlardır.¹¹ İkinci meşrutiyete giden süreçte İslamcılar, dini anlayışın düzeltilmesi düşüncesine paralel olarak hilafeti, devleti kurtarma ve düzeltme adına; istibdat ve keyfi yönetimin önlenmesi için, hilafet, saltanat, din-devlet ilişkileri ve meşrutiyet gibi konulara yoğunlaşmışlardır. Hilafeti Allah'a ve Peygamber'e vekalet olarak gören geleneksel anlayıştan farklı olarak bu kurumun "millele vekalet" olarak görülmesi gerektiğini iddia etmişler ve II Meşrutiyetin ilanı ile her şeyin düzeleceği inancıyla ve İttihat ve Terakki cemiyeti ile hareket ederek hem siyasi hem de dini muhalefet yapmayı tercih etmişlerdir.¹² II. Meşrutiyet sonrası bir kısmı Meclis-i Meb'usan'a girerken bir kısmı da bürokratik kadrolarda yer almışlardır. Örneğin, Elmalılı Hamdi Yazır, Evkaf nazırlığı yapmıştır.¹³ Bu dönem İslamcılık akımının savunucuları, *Strat-ı Müstakim*, *Sebilürreşat*, *Beyanü'l-Hak*, *Livay-ı İslam*, *Hikmet*, *İttihad-ı İslam*, *Volkan* dergilerinin¹⁴ Mustafa Sabri'den Şemseddin Günaltay'a geniş bir yelpazede yer alan yazarları Said Halim Paşa, Said Nursi, Babanzade Ahmed Naim, Musa Kazım, Seyyid Bey, M. Akif gibi genellikle reformist İslamcılardan oluşurken; M. Abduh'un toplumun ıslahı için Kur'an'a dönüşü savunan ıslahatçı Selefî¹⁵ yaklaşımına yakın durmuşlardır.¹⁶ M. Akif, Abduh'un görüşlerini benimseyip savunurken; Mustafa Sabri Efendi,

¹⁰ Ali Bulaç, İslamcılığın Oluşumu, Gelişimi ve Bugünkü Durumu, *Umran Dergisi*, 215 (Temmuz 2012), 39.

¹¹ M. Murat Mertoğlu, "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı": Kur'an'a Dönüş'ten Kur'an İslam'ına, *Divân Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 15/28 (2010/1), 74.

¹² Azmi Özcan, İslamcılık, II. Meşrutiyet, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik>, (Erişim Tarihi: 21.03.2023).

¹³ M. Saffet Sarıkaya, Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış, 108.

¹⁴ Sarıkaya, Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış, 109.

¹⁵ Bkz.: Rukiye Koçak, Muhammed Abduh'ta Selefî Eğilimler, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE Yüksek Lisans Tezi, 2006).

¹⁶ Hulusi Şentürk, *İslamcılık, Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, (İstanbul: Çıra Yay., 3. Baskı, 2015), 91-92; M. Murat Mertoğlu, "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlhamı", 94-95.

ictihad fikrine karşı çıkmıştır.¹⁷ Ancak 31 Mart vak'ası sonucu İttihatçıların tavırlarının değişerek, milliyetçi fikirlere yönelmesi, İslamcıları hayal kırıklığına uğratmıştır. Sarsıntı yaşayan İslamcılar arasında milliyetçi, İslamcı tartışmaları yaşanırken Sırat-ı Müstakim kadrosunda ayrışmalarda ortaya çıkmıştır.¹⁸

1924'ten sonra ise, Yeni Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri tarafından hilafetin kaldırılarak İslam'ın siyasi alandan dışlanması ile ortak Müslüman aklı parçalanarak yok edilmiştir. İslamcılar, yasak ve baskılarla karşı karşıya kaldıkları için legal olan bütün imkanlarını kaybetmişlerdir. Bunun sonucu hilafetin yeniden diriltilmesi çabaları sonuç vermese de Müslüman coğrafyadaki çeşitli İslamî hareketler, yeniden İslam devletinin kurularak ümmet birliğinin sağlanması için mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Ancak Türkiye'de Müslüman coğrafya ile bağlar kopararak halkın Batı normlarını ve kültürünü benimsemeleri için çaba harcanırken; Çanakkale ve Kurtuluş Savaşında mücadele eden bu nesil, yeni kurulan yönetim tarafından çıkarılan takrir-i sükûn vb. kanunlar ve devrimlerle tasfiye edilerek ya etkisizleştirilmişler ya da savundukları görüşlerle yönetime yakın durmayı tercih etmişlerdir. Birinci nesil mütefekkirler ve benzeri düşüncedeki yazarlar, yaşanan baskılardan dolayı susmak zorunda kalırken; dönemin İslamcılarında bir kısmı yurt dışına çıkmış, bir kısmı kendi kabuğuna çekilmiş, bir kısmı rejimin savunuculuğunu yaparken bir kısmı da her şeye rağmen gizlice geleneksel öğeleri, değerleri muhafaza ederek sürdürmeye çalışmışlardır.¹⁹ Örneğin Mehmet Akif, Burdur mebusluğu yapmış, İskipli Mehmet Atif Efendi, Elmalılı Hamdi Yazır ve Ahmet Hamdi Akseki, idamla yargılanmışlardır. Atif Efendi idam edilirken diğerleri affedilmişler ve Cumhuriyet dönemi dini yayıncılığında önemli görevler üstlenmişlerdir. Yine bu dönemde tekke ve zaviyeler kapatılmış, hacca gitme ve Kur'an öğretimi yasaklanmış, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi çabaları²⁰ doğrultusunda Cuma hutbelerinin Türkçe okunmasından sonra ezan, Türkçe okutulmaya başlanmış hatta türbe ziyaretleri bile yasaklanmış, birçok tarihi cami cemaat olmadığı gerekçesi ile tıpkı Yunan işgalinde olduğu gibi kapatılarak otel, gazino, ahır, samanlık ve depo gibi yapılaş amacı ile bağdaşmayan işlerde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak devletin din üzerindeki vesayeti DİB gibi çeşitli kurumlar aracılığı ile devam ettirilmeye çalışılmıştır.²¹ Bu dönemde DİB'nin görevleri itikat ve ibadet alanı ile sınırlandırılırken, Şer'iyye ve Evkâf gelirleri 1925 yılında kurulan Türk Hava Kurumu gibi başka kurumlara verilmiştir.²² Devam eden süreçte Diyanet İşleri başkanlığının görevi genişletilerek, Ahmet Hamdi Akseki gibi yazarların desteği ile inanç ve ibadetlerle ilgili halkı

¹⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler*, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994), 17-22.

¹⁸ Şahin Coşar, *31 Mart Vakasına Ulemanın Bakışı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2018), 88-92.

¹⁹ İsmail Kara, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, (İstanbul: Kitabevi yayınları, 1998), 258; Hasan Onat, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, (İstanbul: Endülüs yayınları, 2016), 96.

²⁰ M.Saffet Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019)", 369.

²¹ Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019)", *Modern Türkiye Tarihi*, 366.

²² 8 Haziran 1931 tarih ve 1927 sayılı kanunla cami, mescitler ve cami görevlilerinin bütün işlemleri Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilmiş ve 1950 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri, 3665 sayılı kanuna ek kanunla tekrar DİB'na verilmiştir. Bkz. Hicret K. Toprak, *Mihrap, Minber ve Devlet: Tek Parti Döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 18.

aydınlatıcı neşriyat çalışmasına ağırlık verilmiş; dinin ve ibadetlerin Türkçeleştirilmesi düşünceleri doğrultusunda, dini bir çok temel kaynak Türkçeye çevrilerek halkla buluşması sağlanmaya çalışılmıştır.²³ Bundan dolayı İslami hareket, Mısır'dakilerin aksine Türkiye'de cami merkezli gelişmemiş; dini kimliğin tarihselliği içindeki serüveni de bu bürokratik teşkilatlanmanın dışında, gayri-resmi, devlet-dışı mecralarda hatta devlete karşı veya devlete rağmen, inancını yitirmemek için yeraltına çekilerek, çok gizli olarak Kur'an'a sarılarak, var olma mücadelesi vermişlerdir.²⁴

Tek parti döneminin sonlarına doğru 2. Dünya savaşının başladığı 1939 yılından itibaren birlik ve beraberliği güçlendirmek için oluşmaya başlayan kısmi özgürlük ortamını Müslüman düşünürler de değerlendirmeye çalışmışlardır. İlk olarak Nurettin Topçu, 1939 yılında *Hareket* dergisini çıkarmaya başlamış, "Anadolucu" bir ruh ve mânâ üretmeye çalışmıştır. Necip Fazıl, çıkardığı *Büyük Doğu* dergisinde milliyetçilikle İslamcılık arasında senteze dayalı bir söylem geliştirirken;²⁵ tasfiye edilen 'ilmiyye' bakiyelerinden²⁶ Said Nursi ve Süleyman Hilmi Tunahan'ın din eğitimi ve talebe yetiştirmeyi merkeze alan hareketleri de bir gelişme kaydetmiştir.²⁷ Ayrıca S. Nursi'nin eylem biçiminin büyük ölçüde sabırlı olarak ve siyasete uzak durarak, "bir adam, sonra beraber başka iki adam"²⁸ şeklinde insan yetiştirmekten yana olduğunu belirten M. Abduh'tan etkilendiği düşünülmektedir.²⁹

İslami hareket, Müslüman coğrafyadaki diğer İslami hareketlerin aksine Türkiye'de cami merkezli gelişmemiş, dini kimlik bu teşkilatlanmanın dışında, gayri-resmi, devlet-dışı mecralarda hatta devlete karşı veya devlete rağmen illegal olarak ilerleyişini sürdürerek öncelikle İslamî değerleri yeniden canlandırmayı ve güçlendirmeyi hedeflemiş; ardından da gündelik hayatta ve siyasi alanda Müslüman yapının etkin olması için çaba harcamıştır.³⁰

2. Çok Partili Dönemde İkinci Nesil: İslamcılarda İtikadi Bağlama Kayan Siyasal Söylemler

1960'ların sonlarına kadar Türkiye'de İslami oluşumlar ve İslami düşünce soğuk savaş döneminde yaygınlaşan komünizmle mücadelenin de etkisi ile milliyetçi-mukaddesatçı bir çizgide gelişimini sürdürmüştür.³¹ Bunda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki kutuba bölünen dünya jeo-

²³ Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019), 368.

²⁴ Ali Bulaç, *İslamcılığın Oluşumu, Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, 40.

²⁵ Yücel Bulut, *Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri*, Edt. İ. Kara, A. Öz, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay., 1. Baskı, 2013), 351.

²⁶ M.Saffet Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019), 376.

²⁷ Nazım Maviş, *Siyasal ve Entelektüel Kökenleriyle İslamcılığın Serüveni*, (İstanbul: İşaret Yay., 1. Baskı, 2019), 119-126.

²⁸ Muhammed Abduh, *el-A'mâlu'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh*, tahkik ve takdim: Muhammed Ammâra, (Beyrut, el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1979), 1/682-684; Muhammed el-Behiy, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, (çev. İbrahim Sarmış), (İstanbul: Girişim Yay., 1986), 142-145, 208.

²⁹ Said Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri (Divan-ı Harb-i Örfi)*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 2013, s. 127.

³⁰ Ensar Nişancı-İshak Torun, *İslami Siyasal Kimliğin Dönüşümünde Öznelerin Rolü ve Demokratikleşme Sorunu, Yeni Fikir Dergisi*, 1/3 (Eylül 2009), 6-9.

³¹ Ali Kaçar, "Yoldaki İşaretler'in Türkiye İslami Hareket Düşüncesine Etkileri", *Şehadetinin 30. Yılında Seyyid Kutub Sempozyumu*, (İstanbul: İrfan Vakfı Yay., 1996), 83-84.

politiğinde devlet olarak Türkiye'nin Batı'yı ve NATO'yu tercih etmek zorunda kalmasının etkisi göz ardı edilemez. Necip Fazıl, Nurettin Topçu, Erol Güngör, Cemil Meriç, Sezai Karakoç gibi Anadolu Türklüğü ve Müslümanlığını³² savunan Müslüman düşünür ve yazarlar, sağcı, muhafazakâr, misak-ı millici, memleketçi, Amerikancı ve devletçi bir anlayış çerçevesinde yer alarak dini söylemlerini milliyetçi-mukaddesatçı, anti komünist çizgide sürdürmüşlerdir.³³ Devam etmekte olan cemaat İslamcılığı hem sol ideoloji karşısında hem de ortaya çıkan yeni ihtiyaç ve sorunlar karşısında yeterli söylem geliştiremezken; komünizme karşı ABD'nin ehven-i şer olarak tercih edildiği görülmektedir. Sağcılık düşüncesi Kur'anî ve İslamî bir kavram olarak telakki edilerek, İslam ve Müslümanlıkla özdeşleştirilmiş³⁴ ve "ashabu'l-yemin"³⁵ ile eşdeğer tutularak Allah'ın Kur'an'da bu kavramı özellikle kendileri için kullandığı ve böylece yüzlerce yıl önce ilm-i evveli ile günümüzde yaşanan bu sağ-sol ayrışmasına işaret ettiği iddia edilmiştir.³⁶

Amerikancı olsa da sağcı olmak yeterli görülerek anti komünist, ABD taraftarı garip bir Müslüman tipi ve anlayışı oluşturulurken; M. Şevket Eygi gibi önde gelen Müslüman şahsiyetler, rejimin desteği ile Müslümanları ulusal ve uluslararası sistemin arkasında saf tutmaya yönelterek "toplu namazlar" ve "Müslüman Türkiye" mitingleri düzenlemişlerdir.³⁷ Bu dönem İslamcılarının referans çerçeveleri, Batılı normları benimseyen, laik bir devletin sisteminde yetişmelerinden dolayı, Batılı sosyo-politik yapıların İslamlaştırılması için büyük çaba göstermişlerdir. Bu çabaların sonucunda batılı karakterler ya İslamî renge büründürülmüş ya da bunların yanına geleneksel kültüre uygun olarak "ahlaki-manevi-metafizik alanlar" ilave edilirken; S. Karakoç ve bazı Müslüman entelektüeller, Batı medeniyetinin sınırlarını ve gayri insani boyutlarını göstermekten de geri durmamışlardır.³⁸ Ancak bu yazarları ve eserlerini okuyan ve etkilenen Müslüman gençler, fikri açıklığı,³⁹ cevapları verilmemiş soruları ya da yeni ortaya çıkan soruların cevaplarını büyük ölçüde Mısır, Hint Alt-kıtası gibi farklı coğrafyalardan düşünürlerin eserlerine ulaşmak, suretiyle bulmaya çalışmışlardır. Böylece Türkiye'deki Müslüman gençler, 1960'lı yıllardan itibaren, Mısır ve Pakistan kaynaklı düşünürlerle tanışma imkânı bulmuş ve II. Meşrutiyet döneminin fikri akımlarından İslamcılık yeniden canlanmaya başlamıştır.⁴⁰ Yani Necip Fazıl'ın ideolojik söylemleri gençler

³² Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019), 384.

³³ Tanıl Bora, "Sol-Sağ Şemasında İslamcılık: Üçüncü Yol, Orta Yol, Milli Sağ", içinde *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Edt. İsmail Kara ve Asım Öz, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2013), 519.

³⁴ İsmail Kazdal, "Siyasi İktidarsızlık", *Hilal*, 57 (Nisan 1966), 8; Abdulaziz Kemal, "'Sağcılık' ve 'Ashab-ı Yemin' Kavramı Üzerine", *Tohum*, 84 (Mart 1974), 19-24.

³⁵ el-Hâkka 69/19-24.

³⁶ Hasan Basri Erzurumi, *Kur'an'ı Kerime Göre Sağcılık ve Solculuğun Manası ve Solcu Yazarlara Cevap*, İstanbul: Garanti matbaası, 1968), 25.

³⁷ Ali Kaçar, Yoldaki İşaretler'in Türkiye İslami Hareket Düşüncesine Etkileri, 83-84.

³⁸ Yücel Bulut, *Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri*, 357.

³⁹ M.Saffet Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019), 384.

⁴⁰ M. Saffet Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019), 383.

üzerinde oldukça etkili olsa da söylemler sloganik kalmış, içleri doldurulmamıştır.⁴¹ Üstad'ın heyecanına rağmen ifadelerindeki boşluğu, Kelleci'nin ifadesi ile *Fi-zılal* doldurmuştur.⁴²

1950-2000 yılları arasında ortaya çıkan ikinci nesil İslamcılar da 1970'lerden sonra; geleneksel Anadolu kültürü ve tasavvufun etkisindeki İslami anlayış ve tercümelerin etkisi ile oluşan İslami anlayışın birbirine karşı geliştiği görülmektedir. İkinci nesil İslamcılarda ana hedef “İslam toplumunun yeniden oluşturularak İslam devletinin yeniden kurulması yani ulus devletlerinin İslam devletine dönüştürülmesidir. Ancak bu ikinci nesil İslamcılarının önder profili, birinci nesilden farklı olarak, İslami ilimlerden habersiz, İslam tefekkürünü bilmeyen, Batılı eğitimden geçmiş hatta sol ideolojiden ihtida etmiş; bilim adamı, mühendis, doktor, hukukçu, gazeteci gibi mesleklerden gelen aydınlar, akademisyenler ve modern iktidarı hedeflemiş siyasetçilerden⁴³ oluştuğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde yetişen bu şair, yazar, edebiyatçı ve siyasilerin⁴⁴ hiç birisi sağlam bir din öğretimi görmeden İslami mücadele hatta İslami ideoloji ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu İslamcı aydınların geliştirdiği siyasal söylemler, çeşitli aydınlar, okuma grupları ve üniversite öğrencileri üzerinde önemli etkiler oluşturmuştur. Örnek olarak Türkiye’de *Diriliş* duygusu ile siyasi ya da toplumsal bir model ortaya koyma çabası içinde bulunan S. Karakoç’un çabaları takdire şayan görülürken; tasavvufun hurafelerle dolu din anlayışından kendisini kurtaramasa da kültürel birikimi ile Müslümanların duyarlılığının harekete geçirilmesine, zihinsel açılım yaşamalarına ciddi katkılarda bulunmuştur.⁴⁵ Türkmen’e göre, Necip Fazıl gibi mütefekkirler kendileri öncelikle Kur’an’ı okuyup anlamaya çalışmadıkları için söylemlerinde ayet ve hadisleri referans olarak kullanmaya çalışmamışlardır.⁴⁶ Nihat Armağan da “1960’lı yıllarda bu çalışmalar olmasaydı, bugün insanımız böyle bir düşünceden mahrum olacaktı. Eğer Necip Fazıl, İslam’ı ana kaynaklarından öğrenseydi o günkü ve bu günkü durum çok daha farklı olurdu,”⁴⁷ der.

Seyyid Kutub’tan etkilenen Türkiye’deki bazı gruplar, içinde yaşadıkları toplumun “*cahiliye*” üzerine olduğunu ve bu durumdan kurtulmak için “*öncü bir nesile*” olan ihtiyacı tercüme edilen bu kitaplardan öğrenmeye başlamışlardır. Mevcut hâkim anlayışlardan farklı bir “*kimlik oluşturma*” süreci ile Müslüman kimliğinin yeniden inşasına dönük çabalar, dönemin bilgi birikimini de göz önünde tutacak olursak, daha çok tercüme eserler aracılığıyla amacına ulaşmaya çalışmıştır. *Yeniden İslamlaşma* olarak görülen bu nokta da İslamcılar, 1960’lı yıllardaki sağ-sol ayrımının ötesinde kendilerini konumlandırıp, sağcı-solcu söyleminin aynı olduğunu iddia ederek bu anlayışı şiddetle reddetmişlerdir. Amerika ile Rusya arasında inanç yönünden hiçbir fark olmadığını, sağcılarının da

⁴¹ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1. Baskı, 2016), 542-543.

⁴² Hamza Türkmen, *Türkiye’de İslamcılık ve Özeleştirisi*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1. Baskı, 2008), 17-18.

⁴³ Ali Bulaç, *İslamcıların Üç Nesli, Zaman Gazetesi*, (23 Temmuz 2012).

⁴⁴ Yasin Aktay, *Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İslamcılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 6/389.

⁴⁵ Ahmet Ertürk, *Türkiye’de İslami Hareketin gelişim Süreci, Dünya ve İslam Dergisi*, 3 (Yaz-1990).

⁴⁶ Türkmen, *Türkiye’de İslamcılık ve Özeleştirisi*, 17-18.

⁴⁷ Kenan Alpay, *Nihat Armağan’la Hilal Dergisi Üzerine, Haksöz Dergisi*, 31 (Ekim-1993).

solcularında İslami hareketi yok etme gayreti içinde olduğunu vurgulamışlardır. Bundan dolayı *ehven-i şer* yaklaşımının İslam'ı pasifleştirdiği, bütün batıl sistemlerin karşısında alternatif olmasını engellediğini belirtmişlerdir.⁴⁸ Ali Bulaç, dönemin Müslümanlarının Türkiye'de mevcut siyasi konjonktürün bir parçası olmalarından yakınlıkla Müslümanların, başta *ehven-i şer* olmak üzere farklı gerekçelerle kandırıldıkları için İslam'ın siyasi bilincini yitirdiklerini belirtmektedir.⁴⁹ Dönemin İslami uyanış söyleminde İslam ve Batı arasındaki ilişki mutlak bir zıtlık üzerine kurulmuş ve dünya tarihi, hak-batıl çatışmasının bir ürünü olarak ele alınmıştır. İslami bir toplumun, devletin nasıl kurulacağı ve İslami düzen için talep edilen gerekli altyapının nasıl oluşturulacağı soruları, "*tevhid, hakimiyet, cahiliye, tağut, şirk* gibi kavramlar üzerinden itikadi bağlamda tartışılmaya başlanmıştır. Ancak İslam'ın kavramlar üzerinden tartışılması, İslam'ın yüzlerce yıllık birikiminin kavramlardan ibaret görülmesine neden olmuştur.⁵⁰

Tercümelemlerle birlikte başlayan bu dönemde kavramların etkisi ile Türkiye İslamcılarının Ali Bulaç, Sami Adil Şener gibi bir kısmı siyasete karşı çıkarken;⁵¹ Ercüment Özkan gibi bir kısmı ise siyasal alanın Müslümanlar tarafından doldurulması ve kullanılmasını teşvik ederek⁵² siyaseti, kendi anlayış ve ideolojilerini topluma hâkim kılmak için en önemli araç olarak görmüş ve iktidara talip olmanın Müslümana düşen bir görev olduğunu vurgulamışlardır. Ancak iktidar talebi, "siyasette hakimiyetin kime ait olduğu, otoritenin kime, nasıl ait olacağı"⁵³ sorusunun tartışılmasını gündeme getirmiştir.

Seyyid Kutub'un hakimiyet teorisi⁵⁴ üzerine tartışmalar yapılırken İslamcılar kendi aralarında da "kimin daha gerçek Müslüman" olduğu konusunu cahiliye anlayışı çerçevesinde değerlendirmeye başlamışlardır. Kutub'tan alınan Selefî düşüncenin etkisi "*gerçek Müslüman*" olarak görülmeyen halka karşı yaklaşımda da kendini göstermiş ve yapılacak davette, yaklaşımları belirlemede önemli bir ötekileştirme unsuru olmuştur.⁵⁵ Ancak tartışmalar kavramların yorumlanması ile sınırlı kalmamış günlük hayatta uygulanırlığı, yaşanabilirliği ile ilgili olarak "memurluk caiz mi? müşrik düzenden maaş alınır mı? Cuma/bayram namazının kılınması, Dini-Resmi nikah, boşanma, ticari vb. nedenlerle tağutun mahkemesine gitmek caiz mi? partilere oy vermek, askerlik yapmak caiz mi? müşriklere selam vermeme" gibi bir çok soru ve sorunlar, itikadi bağlamda değerlendirilerek tartışılmış ve Allah'ın dışında bir otoriteye hakimiyet hakkı tanıyan her yönetim, kişi veya anlayış şirk olarak

⁴⁸ Selahaddin Eş Çakırgil, "Biz Solcu veya Sağcı Değil, Müslümanız!", *Hicret Dergisi*, 7 (Ekim 1979), 17.

⁴⁹ Ali Bulaç, "Tepkici Müslümandan Üfürükçü Müslümana", *Hicret Dergisi*, 3 (Ekim 1979), 4; Bulaç, "1960 Sonrası İslami Hareket 2", *Hicret Dergisi*, 5 (Ekim 1979), 2.

⁵⁰ https://www.islamvehayat.com/m/pamak-taguta-tagut-demek-bazi-muslimanlarca-hor-gorulur-oldu_d4509_.html. (Erişim Tarihi: 25.05.2023).

⁵¹ Sami Adil Şener, "İslami Hareket ve Parti", *İslami hareket*, 2/17 (20 Temmuz 1979), 3.

⁵² Kadir Mısıroğlu, "İslami Mücadelede 'Siyasi Parti'nin Yeri", *Sebil Dergisi*, 166 (Mart-1979), 3.

⁵³ Ahmet Köroğlu, "Türkiye'de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercümelemlerin Etkisi (1960- 1990)", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE Doktora Tezi, 2020), 139.

⁵⁴ Hakimiyet kavramıyla ilgili bkz.: A. Bülent Ünal, İlk Devir İslam Düşüncesinde Hakimiyet Kavramı ve Tezahürleri", (İzmir: Dokuz Eylül Ün. SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1997).

⁵⁵ Ömer Yorulmaz "İçerisi Biz de Müslümanız Diyenle Dolu!", *Tevhid Dergisi*, 12 (Mart-1979), 17-18.

görülmüştür.⁵⁶ Yine *demokrasi* kavramı Türkiye’de İslâmî düşüncenin gelişmeye başladığı ilk dönemlerde biat, şura, meşveret, istişare gibi kavramlar üzerinden olumlu yaklaşılan, kabul gören bir kavram olurken bu dönemde yeni İslâmî söylemin hakimiyet anlayışına paralel şirk olarak nitelendirilmiştir.⁵⁷ Uydurma olup-olmamasına bakılmadan, Arap kültürü sünnetleştirilirken, bin yıllık milli kültüre düşmanlık oluşturulmuştur. Bu düşmanlığın etkisi ile de İslamcılar tarafından her şeyin itikadi olarak anlaşılmasına odaklandığından tasavvuf eleştirilirken; dinin züht ve takva yönüne, ahlaki boyutuna kayıtsız kalınmış ve kendi gibi selefi düşünmeyen bütün yaklaşımlar tekfir edilir olmuştur. Böylece İslâm, mevcut toplumsal ve siyasal yapının tamamlayıcı bir ögesi olmaktan ziyade, her bir parçası birbirine uyumlu ve tutarlı bağımsız bir yapı olarak anlaşılmasına dönük bir çaba ortaya çıkmıştır.

Bir toplumun Müslüman olabilmesi, bir devletin İslâm devleti olarak adlandırılabilmesi için, laik bir hukuk sistemiyle değil, İslâm şeriatıyla yönetilmesi ve hukukî, idarî yapısının, eğitim sisteminin ile toplumsal gelenek ve göreneklerin de İslâm’a uygun olması gerekmektedir. Bu düşüncelere bağlı olarak, çatışmacı bir İslâm anlayışı yaygınlaşmış, din anlayışlarında ciddi kavram kargaşaları ortaya çıkarken; Onat’a göre, çevreye uyum sağlayamayan “huysuz bir Müslüman”⁵⁸ tipi ortaya çıkmıştır.⁵⁹

Hasan el-Bennâ, Mevdudi ve Seyyid Kutub’un rejim karşıtlığı içeren görüşlerini şablon olarak alıp Türkiye’de laik anlayış üzerinden devlete karşı yönelten,⁶⁰ İslamcılık düşüncesini dergilerde en çok köşesine taşıyan Said Çekmegil, Kemal Tenekeci, Ercüment Özkan, Atasoy Müftüoğlu, Ali Bulaç, Abdullah Büyük, Hüsnü Aktaş, İsmet Özel ve Beşir Eryarsoy gibi doğrudan veya dolaylı birçok isim ön plana çıkmaktadır. Ancak Türkiye’de yeni İslamcı söylemi belirleyen ve tartışan bu isimlerin demografik bilgilerine ve sosyo-kültürel arka planlarına bakıldığında; Selahaddin Eş (1948), Sami Şener (1949), Beşir Eryarsoy (1950), Ahmet Ağırakça (1950), Hüsnü Aktaş (1950) ve Ali Bulaç (1951) gibi isimlerden bazılarının, aşağı yukarı aynı yaşlarda olan bir ekip oldukları görülmektedir. Buradan hareketle Türkiye’deki yeni İslamcılar, 1950’liler kuşağı olarak adlandırmak mümkündür. Dikkat çekilmesi gereken daha önemli bir nokta ise bu isimlerin tercümelemlerle küresel İslamcı düşünceden haberdar olup onların da etkisi ile yazılarını kaleme almaya başladıklarında 20’li yaşların ortalarında olduğu gerçeğidir. Ali Bulaç, en önemli kitaplarından olan *Çağdaş Kavramlar ve Düzenleri* adlı eserini 25 yaşında, Ahmet Ağırakça *İslami Devlet Düzeni* kitabını 28 yaşında, Beşir Eryarsoy *İslam Devlet Yapısı* başlıklı eserini ise 28 yaşında kaleme almıştır.⁶¹ Yine Ali Bulaç, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Mardinli olup; Arap kökenli ve Şafii olmalarından dolayı Suriye

⁵⁶ M. Beşir Eryarsoy, “İslam’ın Hakimiyet Anlayışı -1”, *Tevhid Dergisi*, 26 (Haziran-1979), 8-9.

⁵⁷ *Şura Dergisi*, “Hiç Kimse Şeriatımızdan Kaynaklanmayan Bir Salahiyeti Kullanamaz”, 39 (Ekim-1978), 8; M.Beşir Eryarsoy, *İslam Devlet Yapısı*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1988), 72.

⁵⁸ Hasan Onat, “Türkiye’de Din Anlayışı ve Fazlurrahman”, *Türkiye Günlüğü* Dergisi, 18 (1992), 8.

⁵⁹ Yücel Bulut, *Türkiye’de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri*, 362-363.

⁶⁰ M. Saffet Sarıkaya, *XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri*, 21.

⁶¹ Ahmet Köroğlu, Türkiye’de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercümelemlerin Etkisi, 207-208.

Müslüman Kardeşler teşkilatının çalışmalarının yanı sıra İhvan-ı Müslümîn'nin çalışmalarını da doğrudan çevirerek ve savunarak aktarmışlardır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkün olup, gençlerin bir lider olmadan kendi çabaları ile çok büyük bir sorumluluk yüklendikleri ve rejimin karşısında S. Kutub'u örnek aldıkları görülmektedir. Özellikle 1970'lerin son çeyreğinden itibaren tercüme eserlerden etkilenen kişilerin dergilerdeki yazıları, sadece alıntı değil "ne anladıklarının" ifadesi şeklinde, kısmen Türkiye şartlarına uyarlanarak yayınlanmaya başlanmıştır. Bu yazılarda doğrudan bir etki ile yazılan yazılar olabildiği gibi dolaylı olarak görüşlerin beyanı şeklinde bir yaklaşımda ortaya konulmuştur. Ancak Türkiye'de el-Bennâ ve Müslüman Kardeşlerin metot ve programlarının geniş bir birliktelikle kabul ve uygulanması, Mısır'da olduğu gibi karizmatik bir lider etrafında gerçekleşmeyip cemaat ve grup bazında uygulanmaya koyulduğu için birçok farklı sesin ve birbirini beğenmeyen hatta tekfir eden söylemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hemen her grup ve cemaat Mısır kaynaklı bu selefi görüşlerden etkilenirken; Ahmet Davutoğlu,⁶² Şemseddin Yeşil,⁶³ Mehmet Şevket Eygi⁶⁴ ve Hüseyin Hilmi Işık⁶⁵ gibi bazı İslamcılar da gerek telif gerekse tercümeyle reddiyeler yayınlayarak karşı görüşler ortaya koyarak gelenekçi asabiye anlayışı ile karalama ve itham⁶⁶ kampanyasını sürdürmüşlerdir.

1980 sonrası hapse düşüp işkence gören İslamcılar, yaşanan dış siyasi olayların etkisi ile büyük bir özgüven kazanarak İran benzeri bir sonuca ulaşma konusunda oldukça ümitlenmişlerdir. İran İslâm Devrimi, özellikle İslâmcı üniversite gençliğini bir hayli etkilemiş ve İslâmcı gençlik arasında İslâm Devleti talebi ve bu hedefe nasıl ulaşılacağı noktasında yoğun bir tartışma ortamı oluşmuştur. İmam Humeyni, Ayetullah Talegani, Allame Tabatabai, Abdülkerim Suruş, Celal Ali Ahmed, Murtaza Mutahhari ve Ali Şeriatî gibi İranlı devrim önderleri, ulema ve entelektüellerin⁶⁷ eserleri Türk okuyucunun hoşuna gideceği şekilde düzeltilerek⁶⁸ Türkçeye tercüme edilmiştir. Özellikle Ali Şeriatî'nin eserleri, İslâmcı gençlik üzerinde, sosyal bilimci olması, edebiyatçılığı, hitabet gücü, kendini devrime adanması ve şehit olması ile bir "model" olma anlamında derin etkilerde bulunmuştur. Ancak bu kontrollü tercüme Sünni anlayışta çözülmeye neden olurken, daha siyasi ve radikal din anlayışlarının gelişmesine de sebep olmuştur.⁶⁹ Örnek olarak 1970'li yıllarda Seyyid Kutub'un eserlerinin etkisi ile dini anlayışları sorgulayarak, tarikatları ve mezhepleri bid'at ve hurafe içermeleri, Kur'an'da olmayan hükümler ihdas etmeleri dolayısıyla eleştirerek çözüm olarak

⁶² Bkz.: Ahmet Davutoğlu, *Dini Tamir Davasında DİN TAHRİPÇİLERİ – (Necip Fazıl Kısakürek önsözleriyle)*, (İstanbul: Bidatlarla Mücadele Yayınları, 2. Baskı, 1974).

⁶³ Bkz. Şemseddin Yeşil, *İslam Dininde Reform İsteyenlere Cevap*, (İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1994).

⁶⁴ Bkz. Mehmet Şevket Eygi *Ehl-i Sünnet'i savunuyorum*, (İstanbul: Bedir Yay., 2016).

⁶⁵ Bkz. Hüseyin Hilmi Işık, <https://islam-ansiklopedisi.org.tr/isik-huseyin-hilmi#:~:text=>, (Erişim Tarihi 10.11.2022).

⁶⁶ Hamza Türkmen, *İslamcılık Üzerinden İslam'a Ayar verilebilir mi?*, *Haksöz Dergisi*, 293 (Ağustos 2015).

⁶⁷ Yücel Bulut, *Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri*, 363-364.

⁶⁸ Hasan Onat, "Türkiye ve Siyasal İslam", *Türk Yurdu* dergisi, 17/116-117 (Nisan-Mayıs 1997), 111-113; Adem Arıkan, "Hasan Onat'ın Günümüz Dini Grupları Üzerine Düşünceleri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 14 / 1 (Haziran 2021), 321.

⁶⁹ Onat, "Türkiye ve Siyasal İslam", 111-113.

kaynaklara dönülmesini yani dinin Kur'an-ı Kerim'den öğrenilmesi gerektiğini savunan, büyük çoğunluğu Arapça bilmedikleri gibi temel İslami eğitime bile sahip olmayan bazı gruplar, meallere yönelmişlerdir.⁷⁰ Mealcilik akımı denilen bu grupların öncülüğünü, Ercüment Özkan, M.Said Çekmegil ve damadı Hikmet Zeyveli ile Düccane Cündioğlu, Yaşar Kaplan, Edip Yüksel gibi isimler yaparken; düşünceleri de Kalem, Kelime, Aylık Dergi, İktibas Dergisi etrafında yayınlanmıştır.⁷¹

Kur'an meali okumalarının arttığı bu süreçte İslam temel kaynaklardan öğrenilmeye çalışılırken, öğrendikleri bilgileri Kur'an ve sünnet çizgisinde sorgulama ve doğrulama çabaları artmıştır.⁷² Ancak Kur'an'ın kendisini okuyamayan sadece kendi düşüncelerine yakın kişilerin kaleme aldığı mealleri okuyan, dini bir birikimi olmadığı için kendine göre yorumlar geliştiren, Kur'an'ın yeterli olduğunu savunarak sünnet ve hadisleri sorgulamaya başlayan bazı mealci gruplar, topluca veya kısmen hadisleri reddettikleri gibi başta namaz olmak üzere bütün ibadetlere din diliyle yaklaşmayı lakayt tavırlar göstererek ya geçiştirmişler veya kendi anlayışlarına göre ibadet şekilleri ortaya koymaya çalışmışlardır.⁷³ Bunun sonucu namaz, ya terk edilmiş ya da rükusuz-secdesiz grubun kendi tercihine veya grup içindeki karizmatik kişilerin tercihine göre iki-üç vakitlik⁷⁴ bir ibadet olarak görülmüştür.

İran devriminin sarsıntılarının atlatılması ve ne olup-olmadığının biraz daha anlaşılması ile İslamcılar, 1985 sonrası süreçte hedefe ulaşabilmek ve başarılı olabilmek için 1970'li yılların kavram tartışmalarının devamı olarak artık içselleştirme çabaları göstermişler ve tercüme grupları halinde okuma faaliyetlerini artırmışlardır. Ayrıca *Ribat Dergisi*, *Misak Dergisi*, İbda-C (İslami Büyük Doğu Akıncıları-Cephesi) ve Kaplancılar gibi bazı gruplar, İslami anlayışı sloganik olarak kullanmanın yanında -el-Bennâ'nın Müslüman kardeşler teşkilatının işleyişinde uyguladığı gibi- cemaat yapıları oluşturmaya başlamışlardır. Artık sloganik radikal söylemlerden vazgeçilerek İslam'ı temel kaynaklardan öğrenme çabaları ön plana çıkmıştır.⁷⁵ Ancak Türkiye örneğinde gelişmelerden etkilenilmesine rağmen, nasıl bir hareket çizgisi takip edileceği konusunda net bir düşünce ortaya konulamazken, söz konusu İslâm anlayışlarının birbirinden kopuk yaklaşımlar halinde varlıklarını sürdürme⁷⁶ çabaları devam etmiştir.

⁷⁰ Ömer Faruk Teber, "Seyyid Kutup (1906-1966)", *XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri*, Ed. Kemal Sözen, Sabri Yılmaz, A. Kürşat Turgut, Divan Kitap Yayınları, Ankara 2023, s.143.

⁷¹ Ali Osman Balcı, 1970-2000 Yılları Arası Türkiye'de Radikal İslamî Hareketler, *e-makâlât, Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 15/ 2 (Güz 2022), 677-678; Feride Ocağolu, 1980-90 Yılları Arasında Türkiye'de Mealcilik Akımı, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 11-12.

⁷² Alev Erkilet, *Eleştirellikten Uyuma Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*, (Ankara: Hece Yay., 2004), 89-91.

⁷³ Metin Önal Mengüşoğlu, "Çocuk Doğumlarına Tarih Düşülen Mushaf", s. 271-284; Balcı, 1970-2000 Yılları Arası Türkiye'de Radikal İslamî Hareketler, 676-677.

⁷⁴ Ömer Çaha, "Tekellerden Silkinmek", *Kalem*, 2 (Şubat 1988), 12.

⁷⁵ Hamza Türkmen, Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştirisi, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2008), 99; Necmi Uzun, Türkiye'de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü, (Ankara: Atılım Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2011),170.

⁷⁶ Yücel Bulut, *Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri*, s.366.

3. İkinci Nesil İslamcılarda Söylem Değişikliği: İtikadi Bağlamdan Uzaklaşan Siyasal Söylemler

SSCB'nin Afganistan'dan çıkmak zorunda kalması ve Doğu blokunun çökmesi, İran-İrak savaşının sona ermesinin ardından ABD'nin Irak'ı işgali gibi Müslüman coğrafyayı ilgilendiren birçok olayın yaşandığı 1990'lara gelindiğinde, Sosyalizm ve Kapitalizme karşı İslam'ın tek alternatif ideoloji olarak görülmesi, İslamcılık hareketlerine yeniden heyecan kazandırmıştır. Bu döneme kadar İslamcılar arasında demokrasi, devlet, sivil toplum, çoğulculuk, laiklik, insan hakları, din siyaset ilişkileri gibi konularda yaşanan tartışmalar, İslamcı düşünürlere fikri açıdan zenginlik sağlasa da boş slogandan öteye geçmediği görülmüş, kavramlar üzerinden oluşturulan politik çıkmazlar sorgulanmaya başlanmıştır.

Türkiye'de İslamcılığın 1990 sonrası demokratik bir siyasal söyleme doğru bu önemli paradigma değişiminde ve şekillenmesinde "İkinci Tercüme Hareketi"⁷⁷ denilen; Fazlurrahman, Garaudy, Abdulkerim Suruş, Ali Şeriati, Hasan Turabi, Raşid Gannûşi, Hasan Hanefi gibi Şii ve Sünni bazı Müslüman düşünürlerin eserlerinin tercüme edilmesinin ve İlahiyatçı akademisyenler tarafından İslamî akademik yayınların yapılmaya başlanmasının oldukça etkili olduğu görülmektedir.⁷⁸ Yine 1990'lı yıllarda bu isimlerin temsil ettiği İslamcılık, Soğuk Savaş dönemi İslamcılığını temsil eden, İhvan-ı Müslimin, Cemaat-i İslami, Millî Görüş, İran İslam Devrimi ve Hasan El Bennâ, Seyyid Kutup, Mevdudi, Humeyni ve Erbakan çizgisinin ardından gelen "üçüncü evrilme"⁷⁹ veya "yeni İslamcılık"⁸⁰ gibi değişik tanımlamalar altında isimlendirilmiştir.

Geçmişte İslam bir hayat tarzı ve ahlak olmasına rağmen, "önce devleti ele geçirelim" yaklaşımı, genellikle İslam'ın yaşanmasının ertelenmesine yol açmıştır.⁸¹ Bundan dolayı 1990'lı yılların İslamcıları için devlete hâkim olma isteği, İslami devlet ideali, devletin hedeflenmediği, devlet eliyle yukarıdan aşağıya Müslümanlaştırma talebinin terkedildiği, bireylerin dindarlaşmasının hedeflendiği, sivil alanı özgürleştirme ve sivil toplumun güçlendiği bir ideale dönüşmüştür. Ancak burada devletin AB ile uyum sürecinde sivil toplum örgütlenmesiyle ilgili yaptığı yeni düzenlenmelerin etkisini de göz ardı etmemek gerekir.

Hamza Türkmen, çevirilerle başlayan bu yeni süreci, İslam'a bulaşmış "illetler" olarak tanımladığı mezhepçi, milliyetçi ve sağcı kimliklerinden Türkiye İslamcılığının "arınma süreci,"⁸² çevirilerle tanışılan yeni İslam yorumlarını bu illetlerden arınmanın yanı sıra "gerçek Müslüman kimliğine"⁸³ yönelik olarak görmüştür. 1990 sonrasında Post-modernizmin yükselişe geçmesi ile

⁷⁷ Yücel Bulut, *Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri*, 365.

⁷⁸ M.Saffet Sarıkaya, "Modern Türkiye'de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019)", 383.

⁷⁹ İhsan Eliaçık, *Çağdaş İslam Siyaset Düşüncesinde Üçüncü Evrilme veya Yeni İslamcılık 'ta Devlet Düşüncesi*, *Bilgi ve Düşünce Dergisi*, 4 (Ocak-2003), 41.

⁸⁰ *Bilgi ve Düşünce Dergisi*, Siyasal İslam'ın Sonu mu? Yeni-İslamcılık mı? 3 (Aralık 2002); Kadir Canatan, *AKP Bağlamında Yeni-İslamcılık. Bilgi ve Düşünce Dergisi*, 4 (Ocak 2003), 22.

⁸¹ Rasim Özdenören, "Yabancı Sermayeden Korkulmamalı", *Yeni Zemin Dergisi*, 8 (Ağustos 1993), 16.

⁸² Hamza Türkmen, *Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştirisi*, 78.

⁸³ Türkmen, *Türkiye'de İslamcılığın Kökleri*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1. Baskı, 2008), 43.

farklılıklara, heterojenliğe, paradoks ve çelişkiye, yerel bilgiye ve kimliklere öncelik veren söylem, İslamcılara oldukça dikkat çekici gelirken, İslami söylemlerdeki değişim ve dönüşümü de etkilemiş⁸⁴ ve İslamcılar arasında özeleştirici süreçleri başlatmıştır. Çünkü 60'lı yıllarda İslamcılar, İslam'ı "devşirilen birkaç kavramdan ibaret" zannederek zamanlarını bu kavramların ne'liğini tartışmakla meşgul olarak, kendi toplumsal gerçekliğinden kopuk bir söylem üretmiş olup⁸⁵; yerli, milli toplumsal dinamikleri görmezden geldiğinden Türkiye toplumunun sosyolojisini ihmal ettiği için geniş bir uzlaşma alanı üretememiştir. Artık 1990'lı yıllarda İslamcı düşünürlerin önemli bir kısmı, 70'li yıllarda şirk olarak gördükleri demokrasiyi sahiplenmişler ve İslam'ın demokrasi ile bağdaştığını ve demokrasi yönetimlerinin İslam'a uygun ve meşru olduğunu⁸⁶ iddia etmeye başlamışlardır. Bu amaçla İslam'daki "biat, şura, icma ve içtihat"⁸⁷ gibi kavramlar yeniden anlamlandırılarak, İslam ile demokrasinin uyulaşabileceği, bu prensipler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak bu sahiplenme doğrudan doğruya açıkça kabul anlamında olmayıp yani bu düzenler İslam'a uygun olduğu için değil; Hayrettin Karaman'ın da vurguladığı gibi Türkiye Müslümanlarının demokratik, laik, çoğulcu bir düzen içinde yaşamak zorunda kaldıkları için; çözümü, olmayacak şeylerin peşinde koşmada değil, mecbur olunan fiili şartlarda aramayı tercih etmişlerdir. İslamcılar, "siyasi iktidar başkalarının elinde olduğu zaman da İslam, Müslümanlar ve onların insanlığa rahmet olan dini temsil ve tebliğ vazifeleri devam"⁸⁸ ettiği için, yeni bir siyasi İslamcılık çizgisi belirleyerek bu düzen içinde İslam'ı, sosyal hayat da dahil azami ölçülerde yaşamak gerektiğini incelemeye başlamışlardır.⁸⁹ H. Karaman'a göre, Kur'an'da belirli bir devlet ve hükümet şekli olmayıp ferdin ve toplumun Allah ve Resulüne itaat etmesini zorunlu gören temel çizgiler⁹⁰ ve fertlerin ve toplumların iradesinin üstünde Allah'ın iradesi vardır. Demokrasilerde ise, Halk iradesi üzerinde hiçbir irade yoktur. Bundan dolayı İslâm ile demokrasinin bağdaşmayacağını belirten Karaman, demokrasinin Müslümanların siyasi sistemi olamayacağını ancak demokratik sistemin, İslâm ilkeleri doğrultusunda -daha iyisini oluşturuncaya kadar- Müslümanlar tarafından kullanılabileceğini⁹¹ vurgulamaktadır. Bir Müslüman olarak "İslâmî demokrasi"den yana olduğunu belirten Karaman, "*saltanat sistemi de laik bir anayasa da beni tatmin etmez,*" derken; "*günün zaruretleri sebebiyle bu gibi anayasalara razı olanları da mazur görmek gerektiğini*"⁹² belirtmektedir. Benzer şekilde Hasan Onat'da, laiklik, demokrasi ve insan haklarının evrensel değerler

⁸⁴ Bryan S. Turner, Oryantalizm, Post Modernizm ve Din, çev. Yasin Aktay, *Tezkire Dergisi*, 9-10 (Bahar 1996), 79.

⁸⁵ Murat Güzel, "Sanal Siyaset", *Tezkire Dergisi*, 13 (Mart 1998), 55-56.

⁸⁶ Mehmet Kürşad Atalar, "İslami Yenileşme Hareketinde Yöntem Tartışması", *Tezkire Dergisi*, 33 (Temmuz-Ağustos 2003), 121.

⁸⁷ Hamid İneyet, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, (Ankara: Hece Yayınları, 2008), 201.

⁸⁸ Hayrettin Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak*, (İstanbul: İz yayıncılık, 5. Baskı, 2002), 4/169.

⁸⁹ Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak*, 4/169.

⁹⁰ Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak*, 4/273.

⁹¹ <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettin-karaman/islam-demokrasi-ve-medine-vesikasi-53922>, (Erişim Tarihi 02.04.2023).

⁹² <https://www.diken.com.tr/hayrettin-karaman-islami-demokrasiden-yana-oldugundan-saltanat-da-laik-bir-anayasa-da-beni-tatmin-etmez/>, (Erişim Tarihi 02.04.2023).

olmasına rağmen,⁹³ bunların varlık alanları ile İslam'ın birbirinden farklı olduğunu vurgulamış ve Kur'an'ın ilkeleri doğrultusunda kendi değerlerimizle özdeşleştirilerek yeni milli değerlerimizin, kendi modernitemizin üretilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹⁴

1990 öncesi İslamcılığın sahip olduğu çatışmaya dayalı siyaset ve örgütlenme anlayışı açıkça sorgulanmaya başlanırken; yerini uzlaşma, diyalog, açıklık, demokrasiye dayalı yeni model arayışlarına yönelen İslamcılık anlayışı almaya başlamıştır.⁹⁵ Model arayışlarından birisini A. Bulaç'ın çabaları oluşturmaktadır. Onun tartışmaya açtığı *Medine Vesikası*, 1990'lı yıllarda İslamcı söylemde yaşanan değişimin sembol göstergelerinden biri olmuştur. İslamcılar, *Medine Vesikası* bağlamında "çoğulcu bir ümmet tasarımı"⁹⁶ yayın organlarında tarihi ve şimdiki aşma⁹⁷ arayışı olarak tartışmaya başlamışlardır.

90 sonrası akademik çevreler ve radikal olmayan hareketler, söylemlerini yumuşatarak demokrasi ve laikliği kısmen de olsa benimserken; İBDA-C, Aczimendiler, *İktibas Dergisi*, Mealciler, Kaplancılar, Vehhabi-selefi radikal hareketler, tutumlarını değiştirmeden devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu grupların bir kısmında tasavvuf ve tarikatlar, bid'at ve hurafelere dalarak geleneğe dayalı bir din uydurdukları için eleştirilirken, gelinen süreçte Kur'an'ı anlamaya çalışan gruplar, geçmişi ve geleneği reddederek sünneti sorgulamaya başlamışlar hatta bazı gruplar sünneti bütünüyle red yoluna gitmişlerdir. Ancak tarikat ve cemaatlerin fırka-i naciye anlayışları ve sünnet olduğu iddiası ile geçmişi ve Arap kültürünü kutsayarak "geleneğin din haline getirilmesi"⁹⁸eleştirilirken; bid'at ve hurafelerden uzaklaşarak Kur'an'a dönüşün arzulandığı ortamda "Kur'an bize yeter" yaklaşımı ile başlangıçta zayıf hadisler reddedilmiş, zamanla bütün hadis külliyatının sorgulanmasına yol açan bir süreç gelişmiş ve İslami ortak bilinç zedelenirken İslami cemaatlerin birbirlerine karşı tekfir mekanizması işletilmeye devam edilmiştir. Ancak vahiy eksenli bir İslam anlayışına yönelmeleri istenen gençlere devlet hedefi gösterilip, cihad vurgusu yapıldıktan sonra ciddi bir yol ve hareket tarzı gösterilememiş, sağlıklı programın ne olduğu ile ilgili bir açılım getirilememiştir.⁹⁹ Bu dönemde oldukça radikal söylemleri ve devlete karşı duruşu ile İslami siyasi bir hareket olarak, Necip Fazıl'ın "Büyük Doğu" düşüncesinden etkilenerek kurulan İbda-C (İslami Büyük Doğu akıncıları Cephesi) örgütü, Necip Fazıl'ı manevi önder kabul etmiş ve Mahmut Hoca'nın müridi olduklarını ilan

⁹³ Hasan Onat, "Türkiye'de Din ve Laiklik: Türkiye'nin İçine Sürüklendiği Gerilim Ortamı ve Çıkış Yolları Üzerine", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, 5/1 (2010), 7.

⁹⁴ Hasan Onat, "İslam ve Laiklik Birbirinin Alternatifi Değildir", <http://www.hasanonat.net/index.php/77>, (Erişim Tarihi 05.04.2023).

⁹⁵ Kadir Canatan, Etkileşimin Yörüngesinde Çağdaş Siyasal İslam Düşüncesinin Gelişim Seyri, *Bilgi ve Düşünce*, 3 (Aralık 2002), 37.

⁹⁶ Ömer Çelik, "Beraber Yaşama Sorunu, İnsanın Anlam Arayışı ve Siyasal Otorite", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, 5 (Kış 1994), 26.

⁹⁷ *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, "Bir Arada Yaşamın Formülü Nedir? Medine Vesikası", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, 5 (Kış 1994); Mehmet Metiner, "İslam Dininde Çoğulculuk Anlayışı", *Sözleşme Dergisi*, 1 (Kasım 1997), 31-33.

⁹⁸ Onat, "Küreselleşme ve Mezheplerüstü Düşünme", *Global Strateji Dergisi*, 2, (2005), 43.

⁹⁹ Hamza Türkmen, Türkiye'deki Tevhidi Uyanışa Verilen Hizmet: *Düşünce Dergisi*, *Haksöz Dergisi*, 106 (Ocak 2000).

etmişlerdir.¹⁰⁰ Antiemperyalist söyleme sahip olan bu örgüt, fanatik Alevi düşmanlığı yaparken; eylemlerinin hedefi, ya İslami hareketten seçtikleri savunmasız kişiler ya da savunmasız küçük esnaf olmuştur. Benzer şekilde Radikal nurcu gruplardan Aczimendiler de Kemalizm'in İslam'ı yıkıp yerine geçen yeni bir din olduğunu iddia ederken; laiklik ve demokrasiyi dinsizlik olarak görmeye devam etmişlerdir. Tasavvufu İslam dışı bir din olarak gören, Hadis ve sünnet ayrımı yapan Ercüment Özkan, hadisleri tamamen reddetmezken Kur'an'a arz edilerek sağlamlasının yapılması gerektiğini iddia etmiştir. Siyasi olarak laiklik ve demokrasiyi kabul etmeyen Özkan, cumhuriyetin ilk yıllarında dine ve dindarlara karşı uygulanan politikalardan dolayı devleti devlet terörü uygulamakla suçlamıştır.¹⁰¹

Millî görüş hareketinde demokratik, laiklik, Batı yanlısı, Siyonizm'le barışık, İslam dünyasına kapalı bu laik düzenin içinde kalarak değiştirip, "adil düzen" kurulacağı hedefi, her zaman canlılığını sürdürmüştür. Hasan Mezarıcı, Şevki Yılmaz, Hasan Hüseyin Ceylan, Cemalettin Kaplan gibi isimlerin radikal söylemleri parti tabanında her zaman heyecan uyandırmıştır.¹⁰² Ancak 28 Şubat post-modern darbe sonucu Refah Partisinin kapanması, bu dönemde birçok Müslümanın mağdur olmasına sebep olmuştur. Mağdur olan insanlar haklarını aramak için şirk olarak gördükleri tağutun mahkemelerine müracaat etseler de askerler tarafından verilen brifinglerin etkisi ile adaleti temin etmesi gereken mahkemeler mağduriyetleri daha da artırmışlardır. Gerçeklerle yüzleşen Müslümanlar her şeyden vazgeçerek gerçek demokrasiyi aramaya başlamışlardır.

Radikal söylemleri devam ettiren ve doğrudan laik devleti, şirk sistemi olarak görerek devlete karşı duruşu ile İslami siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan bir diğer örgüt olarak Almanya'da yapılanan Kaplancılar grubu örnek verilebilir. Vaizlikten emekli olduktan sonra Millî Görüş teşkilatının faaliyetleri için Almanya'ya yerleşen Cemalettin Kaplan, zamanla Millî Görüş teşkilatı ile bağıını koparmış ve 1985 yılında İslam Cemiyeti ve Cemaatler Birliğini kurmuştur. İran devriminden oldukça etkilenen Kaplan, yayınladığı dergilerde daha çok laik devleti ve Atatürk'ü açıkça eleştirmesinden dolayı Türkiye'deki laik çevreler tarafından "kara ses" olarak yaftalanmıştır.¹⁰³

1990 sonrası Selefî-Vehhâbi din anlayışı tevhid-şirk ekseninde varlığını sürdürmüştür. Bu anlayış, İslam âleminin hemen her yerinde etkili olan İhvan-ı Müslimin'den etkilenen siyasi İslamcı düşüncelere muhalif davranış sergilerken, siyasi düşünce hareketleri de az veya çok bu anlayıştan etkilenmişlerdir.¹⁰⁴ Özellikle 1990 sonrası tercüme edilen eserler çok ucuza bazen de bedava olarak gazetelerde tevhid-î inanç ve ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat vurgusu ile reklam edilerek dağıtılmaya çalışılmıştır. Böylece Vehhâbî ideolojisi açıkça anlatılmamış, gizlenerek ve Mevdûdî-Kutup çizgisinin devamı olan bir tevhidî anlayış gibi gösterilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Muhammed b.

¹⁰⁰ Osman Tiflikçi, *Türkiye'de İslami Hareket*, (İstanbul: Ceylan Yay, 2. Baskı, 2014), 201.

¹⁰¹ Ercüment Özkan, "Terör (Dehşet)", *Dava* 14/205 (Ocak 1996).

¹⁰² Ali Osman Balcı, 1970-2000 Yılları Arası Türkiye'de Radikal İslamî Hareketler, 679-680.

¹⁰³ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, 4. Baskı, Klasik Yayınları, Ankara, 2016, s. 288-289.

¹⁰⁴ Mehmet Ali Büyükkara, Günümüzde Selefîlik ve İslami Hareketlere Etkisi, *Tarihte ve Günümüzde Selefîlik Sempozyumu, 08-10 Kasım 2013*, (İstanbul: İSAV, 2014), 502.

Abdülvahhab yerine Muhammed et-Temîmî¹⁰⁵ ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak Vehhabi davetçilerin çalışmalarını sadece itikadî konulara ayırması İslam'ı siyasi bir yönetim biçimi olarak mevcut rejime alternatif gören, hilafet özlemcisi entelektüel kesimin beklentileri ile ilgili olmaması zamanla bu düşünceden uzaklaşılmasına neden olmuştur. Çağdaş dünyada Müslümanların sorunları ile ilgili hiçbir şeye çözüm düşünülmezken, yakın düşman uzak düşman anlayışı ile diğer gruplardaki Müslümanlar yakın düşman olarak, emperyalistler ise uzak düşman olarak kabul edilmiş hatta yakın düşman Müslümanlarla mücadele için uzak düşman batılı emperyalistlerden yardım istemeyi meşru addetmişlerdir.

Sonuç olarak 1990 sonrası İslamcılığın şekillenmesinde İkinci Tercüme Hareketi denilen tercümelerin etkisi ile “yeni İslamcılık” olarak da isimlendirilen demokratik bir siyasal söyleme doğru önemli paradigma değişikliği yaşanmıştır.¹⁰⁶ İslamcılarının büyük çoğunluğu, İslam dünyasında yaşananların tersine Refah partisinin yükselişi, bazı belediyeleri elde ettikten sonra gözle görülür başarılar ortaya konulmasının da etkisi ile devlete hâkim olma isteğinden, devlet eliyle yukarıdan aşağıya Müslümanlaştırma talebinden vazgeçerek bireylerin ve toplumun dindarlaşmasının hedefleyip, illegali terk ederek legal olarak faaliyet gösteren sivil toplumu güçlendirmeye yönelmişler hatta Refah partisi kadrolarında ve değişik resmi kurumlarda ve belediyelerde görev almaya başlamışlardır. Ancak Hüsnü Aktaş, Atasoy Müftüoğlu, Said Çekmegil, Kemal Tenekeci, Ercüment Özkan, Beşir Eryarsoy gibi isimlerin sürdürdüğü 1970'lerin siyasi anlayışı itikadi bağlamda değerlendiren yaklaşımı 1990'lardan sonra da marjinal olarak devam ettirilmeye çalışılmış ve İslami hareketlerle yeni tanışan insanlar üzerinde kısmen de olsa etkili olmaya devam etmiştir. Ancak bu yazarlar, birlik ve cemaatleşmeyi istemelerine rağmen uygulanabilir bir program ortaya koyarak fiiliyata geçememişlerdir.

Sonuç

Müslüman coğrafyada var olan Hint, Arap ve Türk kolları olmak üzere üç farklı ekol hem birbirini etkilemiş hem de Mekke-Medine merkezli Selefî akımdan etkilenmişlerdir. Ancak Hint ve Arap kolları kendilerine özgün anlayış geliştirebilirken; Türk kolu meşrutiyet döneminde başlayan hareketi yaşadığı Batı yanlısı devrimlerin etkisi ile oluşan kopukluktan dolayı devam ettirememiş, kendine özgü bir anlayış oluşturamamıştır. Geleneğe vurgu yapan yerli Cemil Meriç, Nurettin Topçu, Sezai Karakoç, Necip Fazıl ve yabancı S. Kutub, Afgani, Mevdudî gibi Müslüman düşünürlerin görüşlerinin şekillenmesinde Batı dünyasında yaşadıkları tecrübelerin ve Batılı düşünür ve sanatçıların etkisi açıkça görülmektedir. Bundan dolayı bu süreçte Anadolu'da yetişen Sezai Karakoç, Necip Fazıl, İsmet Özel gibi mütefekkirler, tercümelerle gelen yeni fikirleri tenkit etmeye ve kan uyuşmazlıklarını ortaya koymaya, toptan reddederek ya da tenkit ederek yeni bir anlayış oluşturmaya çalışmışlardır.

---

¹⁰⁵ Bekir Altun, Selefîlik-Vehhabîlik ve Türkiye'deki Faaliyetleri, 85,130.

¹⁰⁶ M.Saffet Sarıkaya, “Modern Türkiye’de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019), 383.

İslamcılığın ikinci döneminde ümmet refleksi, el-Bennâ, Kutub ve Mevdudi çizgisinde daha da güçlenerek, devam etmiş ve bütün ümmeti etkilemiştir. 1970’lerde etkili olan yazar ve düşünürler, Şafî ve Arap olmalarının sağladığı refleksiyle bu görüşleri Türkçe’ye aktararak bir nevi çağdaş nakilcilik yapmışlardır. Gençliğin beklentilerini karşılamaya çalışırken hatta sol hareketlerin jargon ve söylemlerini kullanmalarına rağmen, yerli bir anlayışla, çoğunluğu Hanefi olan okurların düşünce yapısına göre yorumlayarak geçerli bir yol, orta yol bulmayı başaramamışlardır. Ya da Kutub gibi şehadet ümidi ile rejimin tepkisini göze alamamışlardır.

1970’lerin ortasından itibaren İslâm dini, siyasî meseleleri insana bırakmış olmasına rağmen hayatın bütünü din gibi telakki edilmiş, İslam’a nispet edilerek kullanılan kavramlar ideolojik amaçlı kullanılmış, devlet ve demokrasi düşüncesinin merkezine hakimiyet teorisi yerleştirilerek yapılan tartışmalar itikadi bağlamda devam etmiştir. Türkiye’de İslam *Devleti*, *İslami Hükümet* ve *İslami Yönetim* gibi meseleler etrafında şekillenen bu tartışmalar, konuyla ilgili yazılan müstakil kitaplarda ve Şura, *Düşünce*, *Hicret*, *Tevhid*, *İslami Hareket* gibi dergilerde detaylı olarak anlatılmış, Batıdaki bütün ideolojiler tek bir kutupta değerlendirip İslam dışı ilan edilerek konuya hak-batıl, Müslüman-müşrik anlayışı ile bakılmıştır.

Bu yazar ve düşünürlerin 1970’lerde çıkardıkları dergilerde demokrasi mutlak reddedilerek şirk olarak görülürken 1990’lardaki dergilerde ayağı daha yere basan görüşlere yer verdikleri görülmektedir. Özal hükümetleri ve Refahlı belediyelerin faaliyetleri ardından kısa sürmesine rağmen Refah-Yol iktidarının gerçekleşmesi demokrasinin artık kullanılabilir bir araç olduğu, İslam’ın demokrasi ile uyuşabileceği düşüncesinin gelişmesine yol açmıştır. Bu dönemde, Ali Bulaç, Mehmet Metiner, Yaşar Kaplan gibi 70’li yıllarda demokrasiyi şirk olarak gören birçok yazar ve düşünür demokrasiye sahiplenmeye başlamış hatta İslam’daki biat, şura, icma, ictihad gibi kavramlara benzetmişlerdir. Bu çerçevede dünya genelinde İslamcı hareketlerin demokrasiye karşı olumsuz bakışının değiştiği, demokrasiyi bir ideoloji olarak algılamamanın yerini “mekanizma aygıtı” olarak algılamaya dönüştüğü süreç başlamıştır. Hatta yıllarca İngiltere’de yaşamak zorunda kalan Gannûşi, İslam dünyasında ana sorunun, demokrasinin varlığı değil yokluğu olduğunu ileri sürmüştür. Karizmatik bir lider olmamasından dolayı bütün heyecan ve potansiyele rağmen bu dönemde Fetullah Gülen liderliğindeki FETÖ dışında hiçbir örgütsel yapı ortaya konulamamış veya bu örgüte yol verenler tarafından diğerleri engellenmiştir.

Bireysel bazda İslam yaşanarak aşağıdan yukarıya toplumun tıpkı Mekke dönemi gibi İslamlaşmasının gerekli olduğu savunulurken; özellikle 28 Şubat sürecinde Müslüman toplum mağduriyetler yaşamıştır. Halk darbelerle bütün haklarının elinden alındığını yaşayarak gördüğü için bundan sonraki süreçte hatta 15 Temmuz darbe kalkışmasında sivil direniş göstererek demokrasiye sahip çıkmaya çalışmıştır. Bundan dolayı toplumsal görevin de Suudi Arabistan veya İran gibi şeriat kurallarını uygulayan bir İslam devleti değil, adaleti sağlayan bir devlet olması gerektiği anlayışı yaygınlık kazanmıştır.

Demokrasi, İslamcı çevrelerde içselleştirilerek güçlü bir konum kazanırken Maturidi bakış açısının nasslara en önemli yaklaşımı olan hikmet anlayışı ön plana çıkarılarak Müslümanların akılla, taklitçilikten kurtarılıp günümüz insanlığına çare olabilecek yeni düşüncelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Öncelikle Müslümanlar, küresel terörle ilgilerinin olmadığını hatta IŞİD ve FETÖ örneğinde de görüldüğü gibi bu terörü doğrudan doğruya Batının kendisinin beslediğini açıkça dile getirmeleri gerekmektedir. Müslümanlar, günümüz şartlarına uygun dinin asıllarından alınma akıl ve bilim eksenli bir anlayış geliştirip dini zihniyetlerini değiştirmedikleri sürece, dünyayı yöneten güçlü yapılarca kendilerine biçilen rolü oynamak ve yaşamak zorunda kalacaklardır.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed, el-A'mâlu'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh, tahkîk ve takdîm: Muhammed Ammâra, Beyrut, el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr,1979.
- Aktay, Yasin, "Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü", *Bilimname*, 2004/3, (2004), 131-152.
- Alpay, Kenan, Nihat Armağan'la Hilal Dergisi Üzerine, *Haksöz Dergisi*, 31 (Ekim 1993).
- Arıkan, Adem, "Hasan Onat'ın Günümüz Dini Grupları Üzerine Düşünceleri", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 14 / 1 (Haziran 2021), 307-332.
- Atalar, Mehmet Kürşad, "İslami Yenileşme Hareketinde Yöntem Tartışması", *Tezkire Dergisi*, 33 (Temmuz-Ağustos 2003), 112-129.
- Aytepe, Mahsum, Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), (2016), 169-199.
- Baban, İbrahim Tolga, Müslüman Kardeşler Örgütünün Çağdaş İslamcı Akımlar Üzerindeki Etkileri, (Ankara: Gazi Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
- Balcı, Ali Osman, 1970-2000 Yılları Arası Türkiye'de Radikal İslamî Hareketler, *e-makâlât, Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 15/2 (Güz 2022), 660-692.
- Bilgi ve Hikmet Dergisi*, "Bir Arada Yaşamının Formülü Nedir? Medine Vesikası", 5 (Kış 1994).
- Bora, Tanıl, "Sol-Sağ Şemasında İslâmıcılık: Üçüncü Yol, Orta Yol, Milli Sağ", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Edt. İsmail Kara ve Asım Öz, (İstanbul: Zeytinburnu Bel. Kül. Yay., 2013), s. 514-537.
- Bulaç, Ali, "1960 Sonrası İslami Hareket 2", *Hicret Dergisi*, 5 (Ekim 1979), 2-3.
- Bulaç, Ali, "Tepkici Müslümandan Üfürükçü Müslümana", *Hicret Dergisi*, 3 (Ekim 1979), 4.
- Bulaç, Ali, İslamcıların Üç Nesli, *Zaman Gazetesi*, (23 Temmuz 2012).
- Bulut, Faik, *İslamcı Örgütler*, (İstanbul: Tüm zamanlar yay., 1994).
- Bulut, Yücel, "Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri", Edt. İ. Kara, A. Öz, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, (İstanbul: Zeytinburnu Bel. Kül. Yay., 2013), 339-368.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, (Ankara: Klasik Yayınları, 4. Baskı, 2016).

- Büyükkara, Mehmet Ali, Günümüzde Selefilik ve İslami Hareketlere Etkisi, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik Sempozyumu, 08-10 Kasım 2013*, (İstanbul: İSAV, 2014), 486- 524.
- Canatan, Kadir, AKP Bağlamında Yeni-İslamcılık, *Bilgi ve Düşünce Der*, 4 (Ocak 2003), 4.
- Canatan, Kadir, Etkileşimin Yörüngesinde Çağdaş Siyasal İslam Düşüncesinin Gelişim Seyri, *Bilgi ve Düşünce*, 3 (Aralık-2002, 37.
- Çakırgil, Selahaddin Eş, “Biz Solcu veya Sağcı Değil, Müslümanız!”, *Hicret Dergisi*, 7 (Ekim 1979), 17.
- Çelik, Ömer, “Beraber Yaşama Sorunu, İnsanın Anlam Arayışı ve Siyasal Otorite”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, 5 (Kış 1994), 26.
- Değişim Dergisi*, “Siyasal Parti Değil İslami Hareket”, 4 (Haziran 1993), 5.
- el-Abdin, A.Z., Hasan el-Bennâ'nın Siyasi Düşünceleri-1, *Haksöz Dergisi*, 39 (Haziran 1994).
- el-Behiy, Muhammed, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, (çev. İbrahim Sarmış), (İstanbul: Girişim Yay., 1986).
- Eliaçık, İhsan, Çağdaş İslam Siyaset Düşüncesinde Üçüncü Evrilme veya Yeni İslamcılık'ta Devlet Düşüncesi, *Bilgi ve Düşünce Dergisi*, 4 (Ocak-2003), 28.
- Erken, Ali, “Türkiye’de İslami Diriliş Hareketleri”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni Medeniyet Projelerinin İnşa Sürecinde Çağdaş İslâm Düşüncesi*, (İstanbul: İnsan yay., 2015), 9/73-96.
- Erkilet, Alev *Eleştirelilikten Uyuma Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*, (Ankara: Hece Yayınları, 2004).
- Ertürk, Ahmet, “Türkiye’de İslami Hareketin gelişim Süreci”, *Dünya ve İslam Dergisi*, 3 (Yaz-1990), 101-109.
- Eryarsoy, M. Beşir, “İslam’ın Hakimiyet Anlayışı -1”, *Tevhid Der.*, 26 (Haziran 1979), 8-9.
- Eryarsoy, M. Beşir, *İslam Devlet Yapısı*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1988).
- Erzurumi, Hasan Basri, *Kur’an’ı Kerime Göre Sağcılık ve Solculuğun Manası ve Solcu Yazarlara Cevap*, (İstanbul: Garanti Matbaası,1968).
- Eygi, Mehmet Şevket, *Ehl-i Sünnet’i Savunuyorum*, (İstanbul: Bedir Yay., 2016),
- Güzel, Murat, “Sanal Siyaset”, *Tezkire Dergisi*, 13 (Mart 1998), 55-56.
- <https://www.diken.com.tr/hayrettin-karaman-islami-demokrasiden-yana-oldugumdan-saltanat-da-laik-bir-anayasa-da-beni-tatmin-etmez/>
- Işık, Hüseyin Hilmi, <https://islam.ansiklopedisi.org.tr/isik-huseyin-hilmi#:~:text=>, (Erşim Tarihi: 10.11.2022).
- İnayet, Hamid, *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce*, (Ankara: Hece Yayınları, 2008).
- Kaçar, Ali, “Yoldaki İşaretlerin Türkiye İslâmî Hareket Düşüncesine Etkileri”, *Şehadetinin 30. Yılında Seyyid Kutub Sempozyumu*, İrfan Vakfı, yy, 1996, 81-94.
- Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*, (İstanbul: Dergah Yay., 1. Baskı, 2016).

- Kara, İsmail, *Şeyh Efendinin Rüyasındaki Türkiye*, (İstanbul: Kitabevi yayınları, 1998).
- Karaman, Hayrettin, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak (1-4)*, (İstanbul: İz yayıncılık, 5. Baskı, 2002).
- Kazdal, İsmail, “Siyasi İktidarsızlık”, *Hilal* dergisi, 57 (Nisan 1966), 8.
- Kemal, Abdulaziz, “‘Sağcılık’ ve ‘Ashab-ı Yemin’ Kavramı Üzerine”, *Tohum*, 84 (Mart 1974), 19-24.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan, 1970 Sonrası Türkiye’deki İslamcılar ve Demokrasi: Şirkten Sahiplenmeye Paradigma Değişiminin İz sürümü, *TurkishStudies*, 10/6, (2015), 619-636.
- Köroğlu, Ahmet, Türkiye’de İslamcı Söylemin Oluşumunda Tercümelerin Etkisi (1960- 1990), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2020).
- Maviş, Nazım, *Siyasal ve Entelektüel Kökenleriyle İslamcılığın Serüveni*, (İstanbul: İşaret Yay., 1. Baskı, 2019).
- Maviş, Nazım, Türkiye’de İslamcılığın Değişen Siyasal Dili: 1990’lı Yıllarda İslamcı Dergiler, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2017).
- Mertoğlu, M. Murat, “Doğrudan Doğruya Kur’an’dan Alıp İlhamı”: Kur’an’a Dönüş’ten Kur’an İslamı’na, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 15/28 (2010/1), 69-113.
- Metiner, Mehmet, “İslam Dininde Çoğulculuk Anlayışı”, *Sözleşme Dergisi*, 1 (Kasım-1997), 31-33.
- Mısıroğlu, Kadir, “İslami Mücadelede ‘Siyasi Parti’nin Yeri”, *Sebil Der.*, 166 (Mart-1979), 3.
- Nişancı, Ensar, Torun, İshak, "İslami Siyasal Kimliğin Dönüşümünde Öznelerin Rolü ve Demokratikleşme Sorunu", *Yeni Fikir Dergisi*, 1/3 (Eylül 2009), 6-21.
- Onat, Hasan, “Türkiye’de Din ve Laiklik: Türkiye’nin İçine Sürüklendiği Gerilim Ortamı ve Çıkış Yolları Üzerine”. *Akademik Ortadoğu* 5/1 (2010), 1-8.
- Onat, Hasan, “İslam ve Laiklik Birbirinin Alternatifi Değildir”, [/www.hasanonat.net/index.php/77](http://www.hasanonat.net/index.php/77), (Erişim Tarihi: 2 Mart 2021).
- Onat, Hasan, *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*, (İstanbul: Endülüs yayınları, 2016).
- Onat, Hasan, *İslâm Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Baskı, 2020).
- Onat, Hasan, “Küreselleşme ve Mezhepler üstü Düşünme”, *Global Strateji Dergisi*, 2, (2005), 31-45.
- Onat, Hasan, “İslâm Ortak Paydasını Kaybetmiş Müslümanların Açmazı: Şi’î-Selefi Kutuplaşması”, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, Edt. Ahmet Kavas, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014).
- Onat, Hasan. “Türkiye’de Din Anlayışı ve Fazlurrahman”, *Türkiye Günlüğü*, 18 (1992), 5-14.
- Onat, Hasan. “Türkiye ve Siyasal İslam”, *Türk Yurdu*, 17/116-117 (Nisan-Mayıs 1997), 101-117.
- Özdenören, Rasim, “Yabancı Sermayeden Korkulmamalı”, *Yeni Zemin Dergisi*, 8 (Ağustos-1993), 16.
- Said Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri (Divan-ı Harb-i Örfi)*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 2013.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet, “Osmanlı Türkiye’sinde İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”. Arayışlar İnsanlık Bilimleri Araştırmaları, 1/1, (1999), 97-112.
- Sarıkaya, M. Saffet “Modern Türkiye’de Dini Hayat ve Cemaatler (1923-2019)”, *Modern Türkiye Tarihi*, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019), 365-388.

- Sarıkaya, M. Saffet, *XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri*, (İstanbul: Divan kitap, 2023), 11-27.
- Sönmez, Musafa, İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh'un Modernist yönlerine kısa bir bakış), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 18 (Aralık 2002), 147-172.
- Şahin Coşar, 31 Mart Vakasına Ulemanın Bakışı, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi İstanbul, 2018, s. 88-92.
- Şentürk, Hulusi, *İslamcılık, Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, (İstanbul: Çıra Yay., 3. Baskı, 2015).
- Şura Dergisi, "Hiç Kimse Şariatımızdan Kaynaklanmayan Bir Salahiyeti Kullanamaz", 39 (Ekim 1978).
- Teber, Ömer Faruk, "Seyyid Kutup (1906-1966)", XIX. Yüzyıldan Günümüze İslam Düşünürleri, Ed. Kemal Sözen, Sabri Yılmaz, A. Kürşat Turgut, Divan Kitap Yayınları, Ankara 2023, s. 135-147.
- Tiflikçi, Osman, *1960'lardan Günümüze Türkiye'de İslami Hareket*, (İstanbul: Ceylan Yay., 2. Baskı, 2014).
- Turner, Bryan S., "Oryantalizm, Post Modernizm ve Din", çev. Yasin Aktay, *Tezkire Dergisi*, 9-10 (Bahar-1996), 69-88.
- Türkmen, Hamza, "İslamcılık Üzerinden İslam'a Ayar verilebilir mi?", *Haksöz Dergisi*, 293 (Ağustos 2015).
- Türkmen, Hamza, *Türkiye'de İslamcılığın Kökleri*, İstanbul: Ekin Yayınları, 1.Baskı, 2008).
- Türkmen, Hamza, *Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştiri*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1. Baskı 2008).
- Türkmen, Hamza, Türkiye'deki Tevhidi Uyanışa Verilen Hizmet: Düşünce Dergisi, *Haksöz Dergisi*, 106 (Ocak-2000).
- Yeşil, Şemseddin, *İslam Dininde Reform İsteyenlere Cevap*, (İstanbul: Yaylacık Mat., 1994).
- Yıldırım, Ergün Türkiye'de İslamcılığın Siyasal Evrimi: Devleti kurtarmak, devlet kurmak ve devleti değiştirmek, *TYB Akademi*, 1/4 (Ocak 2012), 167-176.